
Vzdělání, ekonomická zkušenost a reformy v České republice: podpora, nebo obavy?

JOSEPH HRABA**

REHAN MULLICK

Iowa State University, Ames, IA, USA

JIRÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

ALLAN McCUTCHEON

University of Nebraska, Omaha, NE, USA

Education, Economic Experiences, Anxiety about and Support for the Czech Reforms

Abstract: Educated Czechs fared poorly during the communist regime (1948-1989) but have done relatively well since its fall. In eleven national surveys (1990-1998) we examined whether Czech respondents' education was related to their economic experiences and attitudes toward the post-communist reforms, and whether these relations changed during the survey period. Educated respondents reported less economic strain and unemployment before and after demographic controls, and these differences expanded during the survey period. They were more secure about the reforms and less fearful of unemployment before and after economic-experience and demographic controls, and these differences remained stable over the survey period. They were also less likely to prefer socialism, more likely to prefer a free market, more likely to oppose a return to strong-hand government, and more likely to have a political orientation on the right before and after controls that included anxiety about the reforms. Only the political-orientation difference between educated and less-educated respondents expanded over the survey period. The economic experiences were related to anxiety, and anxiety was also related to support for the reforms. Overall, education had an effect on attitudes toward the reforms independent of economic experiences and other controls, although economic experiences, anxiety, and support for the post-communist reforms were related in expected directions.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 4): 415-430

Úvod

Československý komunistický režim ideologicky velebil dělnickou třídu. Právě jejím jménem znárodnil soukromý majetek, kolektivizoval zemědělství a podporoval rozvoj průmyslu na úkor služeb. Současně nivelizoval mzdy, a to i v porovnání s ostatními komunistickými státy, přičemž zajistil sociální dávky pro všechny obyvatele bez ohledu na jejich sociální postavení. Socialistický stát rovněž diktoval učební osnovy, kontroloval přijímací řízení na vysoké školy a snažil se co nejvíce ovládnout intelektuální život. Potla-

*) Tento článek byl podporován granty NIMH č. 50369 a NATO Collaborative Research Grant.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Joseph Hrabá, Department of Sociology, 202 East Hall, Iowa State University, Ames, IA 50011, USA, e-mail jhraba@iastate.edu nebo Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vecernik@soc.cas.cz

čoval jakékoliv ekonomické výhody a sociální status vzdělaných lidí. Tato situace se obrátila po roce 1989. Díky postkomunistickým reformám vzdělání lidé brzy pocítili majetkový i statusový vzestup a proběhlo dokonce jisté zburžoaznění bývalé komunistické společnosti [Szelényi 1988].

Tento vývoj neušel pozornosti sociologů, kteří zaměřili svoji pozornost na transformační změny. Zde využíváme jedenácti výzkumů *Ekonomická očekávání a postoje* uskutečněných v letech 1990 až 1998 k zodpovězení otázky, zda mají vzdělání lidé v České republice lepší ekonomické zkušenosti, a pokud ano, zda tyto zkušenosti mohou vysvětlit rozdíly různě vzdělaných lidí v postoji k postkomunistickým reformám. Na základě celé výzkumné řady se pak můžeme ptát, zda se tento vztah mezi vzděláním, zkušeností a postoji k reformám během doby měnil. Naše analýza vychází z teze, že rozdílná ekonomická zkušenost ovlivňuje úroveň podpory postkomunistických reforem [Przeworski 1991, Staniszkis 1991]. Tuto tezi jsme rozšířili o otázku, zda ekonomická zkušenost může také vysvětlit vzdělanostní rozdíly ve vyjádřené podpoře českých reforem.

Vzdělání za komunismu

Školství bylo za socialismu financováno státem a na všech úrovních bylo poskytováno zdarma. Stát upřednostňoval odborné školství a naopak stlačoval příjmy vysokoškolsky vzdělaných pracovníků [Matějů a Řeháková 1996]. Odborné školy byly podporovány, neboť měly zajišťovat dostatek pracovníků pro zemědělství a průmysl (kolem 12 % a 46 % pracovních sil v roce 1990). Stát jako fakticky jediný zaměstnavatel vcelku dobře platil dělníkům, zatímco mzdy vzdělaných lidí, zejména na počátku 50. let výrazně poklesly [Hraba, McCutcheon a Večerník 1999]. Tento stav se poté stabilizoval, opět však byl posílen po ruské invazi v roce 1968 [Hanley et al. 1996, Večerník 1992]. Inteligence byla navíc nepřiměřenou měrou postižena propouštěním za vyjádření nesouhlasu s invazí. Bezprostředně po roce 1968 opustilo zemi asi 104 tisíce většinou vzdělaných lidí.

Součástí socialistické reality byla rovněž státní kontrola učebních osnov a přijímání na vysoké školy. Dokonce i straničtí tajemníci na místní úrovni mohli rozhodnout o přijetí na základě třídního původu žadatele – protežovány byly samozřejmě děti z dělnického prostředí. Třídní původ byl spolu s politickou angažovaností rodičů hlavním kritériem pro postup ve vzdělání a nakonec i v zaměstnání. Ke každé škole vedly dvě nitky z nejvyššího vedení, jedna z ministerstva školství a druhá z ústředního výboru komunistické strany. Státní kontrola žáků a studentů samozřejmě přesahovala i rámec školy. Očekávalo se, že se stanou členy socialistických organizací, mezi které patřily Jiskra a Pionýr pro žáky základních škol a Socialistický svaz mládeže pro dospívající mládež. Patnáct procent dospělé populace se pak stalo členy KSČ.

Kontrola intelektuálního života byla všeobíhající. Například pro všechny československé knihovny byl v roce 1953 vydán zákaz knih, které by „...zpomalily nebo ohrožily naši cestu k socialismu“ [Sayer 1998: 259]. Význam kulturních produktů, které zůstaly v policích, byl zrevidován tak, aby vyhovoval zájmům režimu. Na národní historii se nahlíželo pouze z účelového hlediska, tj. podle teze, že třídní boj spěl zákonitě ke komunismu. Nebylo možné žít „v pravdě“, alespoň nikoli na veřejnosti, což znepokojovalo zejména vzdělané lidi. Pokud někdo řekl či udělal něco, co nebylo v souladu se státní ideologií, vystavoval se policejnímu dohledu a dalším sankcím [Hraba, Pechačová a Lorenz 1999]. Strana se dokonce pokusila zlikvidovat vzdělané vrstvy i symbolicky – např. z jedné pražské banky vytvořila Muzeum Klementa Gottwalda, kde jeden titulěk hrdě hlásal, že poměr střední třídy v československé populaci klesl z 9 % v roce 1930 na 0,3 %

v roce 1958, zatímco počet příslušníků dělnické třídy stoupl ze 61 % na 89 % [Sayer 1998].

I přes totalitní tlak na školství se však jeho kvalita nesnížila tak, jak se očekávalo, a to zejména díky snaze učitelů. Přes veškeré pokusy o pokošení inteligence nebo její odstranění z veřejného života byla v uvolněném období 60. let její prestiž obnovena. I přes omezení přístupu k vyššímu vzdělání plynoucí z třídního původu zůstala hlavním určujícím faktorem pro vzdělání dětí vzdělanostní úroveň dosažená jejich rodiči. Příkladem je nakonec i prezident Václav Havel, syn z typické „buržoazní rodiny“, kterému se po několika manuálních zaměstnáních přece jenom na konci 60. let podařilo dokončit vysokou školu. Nejčastější cestou, jak dosáhnout vyššího vzdělání, bylo ovšem večerní a dálkové studium.

Vzdělání a ekonomická reforma

Vzdělání lidí se po roce 1989 připravovali na vstup do politické a ekonomické elity. Vedoucí úlohu jedné strany vystřídal pluralitní demokracie, státní majetek byl privatizován. Plánované hospodářství nahrazeno tržní ekonomikou, vznikly nové soukromé firmy a stát přestal být jediným zaměstnavatelem. Nabídka na trhu pracovních příležitostí se rozšířila i do terciárního sektoru, zatímco v sektoru primárním a sekundárním se zmenšila. Rozdělení mezd se začalo proměňovat ve prospěch vzdělanějších pracovníků. Současně skončila někdejší ideologická kontrola školství a intelektuálního života, byla odstraněna státní cenzura tisku. Školní osnovy a přijímací požadavky na vysoké školy byly upraveny podle západoevropských měřítek.

Už po dvou letech reformy se vysokoškolské vzdělání stalo silným a pozitivním faktorem příjmu, přičemž tento trend pokračuje i nadále [Matějů a Lim 1995, Večerník a Matějů 1998]. Zatímco příjmový potenciál a status u vysokoškolského vzdělání vzrostl, v případě odborného, a zejména základního vzdělání poklesl [Večerník a Matějů 1998]. Tento vývoj se stal natolik zřejmým, že vzdělání se pro českou populaci stalo rozhodující strategií životního úspěchu [Matějů a Lim 1995, Matějů a Řeháková 1996]. V roce 1997 považovalo 61 % populace vzdělání za kanál vedoucí k úspěchu, na rozdíl od 33 % v roce 1992 [Večerník a Matějů 1998]. Dramaticky se proto zvýšil počet přihlášek ke studiu na vysoké škole, přičemž daleko přesáhl možnosti českých vysokých škol nápor studentů uspokojit [Večerník a Matějů 1998].

Odborníci v roce 1984 vydělávali méně než 120 % průměrné mzdy, avšak v roce 1996 již přes 140 %. Kvalifikovaným pracovníkům, kteří přešli do nového privátního sektoru, ať jako zaměstnanci, nebo samostatně výdělečně činné osoby, se dařilo velice dobře narozdíl od těch, kteří zůstali ve státních službách jako například pracovníci ve školství či výzkumu [Hraba, Lorenz, Pechačová a Liu 1998; Večerník a Matějů 1998]. Největší vzestup zaznamenali zaměstnanci bank a pojišťoven, kteří v roce 1989 vydělávali asi 98 % průměrné mzdy, ale téměř 175 % v roce 1997 [Večerník a Matějů 1998]. Oproti tomu příjem zemědělců poklesl ze 108 % v roce 1984 na 77 % v roce 1996 a nekvalifikovaným dělníkům z 90 % pod 80 % průměru [Hraba, Pechačová a Lorenz 1999]. Ve zkratce řečeno, mzdová hierarchie se po roce 1989 změnila k lepšímu pro vzdělané pracovníky. Nejenže začali vydělávat více peněz než ostatní, ale získali i v restitucích, které vrátily pozemky a další kdysi konfiskovaný majetek rodinám, většinou příslušejícím ke vzdělanější střední třídě.

Pracovní příležitosti vzrostly v sektoru služeb při současném poklesu v zemědělství a průmyslu. V letech 1989-1994 poklesl počet lidí zaměstnaných v zemědělství o 46 % a

zaměstnaných v hornictví a energetice o 29 %. Řady dělnické třídy se tak zmenšovaly. Ve stejném období narostl počet zaměstnanců ve finančnictví o 200 %, což poukazuje na expanzi vzdělaných „bílých límečků“ [Hraba, McCutcheon a Večerník 1999]. Poměr pracovníků zaměstnaných v terciárním sektoru vzrostl ze 43 % v roce 1990 na 54 % v roce 1997 [Večerník a Matějů 1998]. Navíc po roce 1990 vznikl duální trh pracovních sil. Vzdělaní pracující se soustředili kolem jeho jádra, s jistotou zaměstnání, lepší mzdou a pracovními podmínkami a sociálními výhodami; naproti tomu pracovníci bez vzdělání stále častěji nacházeli místa pouze na okraji pracovního trhu, s malými jistotami, nižší mzdou, horšími pracovními podmínkami a minimálními výhodami [Večerník a Matějů 1998].

Česká vláda udržela v letech 1991 až 1996 téměř plnou zaměstnanost díky „české cestě“ privatizace [Tucker et al. 1996-97]. Chránila pracovní místa úvěrováním nevykonávaných podniků, bez záruky návratnosti. Tím se ochránila dělnická místa ve velkých průmyslových podnicích, ačkoliv zde produktivita práce klesala. Důsledky nízké produktivity práce se ovšem projevily v recesi v roce 1997. Obrovský schodek obchodní bilance si vyžádal úsporná opatření jako snížení státních sociálních dávek a investic, zvýšení daní a zmenšení ochrany pracovních míst. Míra nezaměstnanosti vzrostla na 5,4 % v roce 1997 a dokonce až na 8,7 % v roce 1998, oproti 2,5 % v letech 1991-1996. Navíc nezaměstnanost v regionech s převahou těžkého průmyslu byla nejméně dvojnásobná v porovnání s jinými regiony země. Rozdíly vzdělání jsou v tomto ohledu zásadní – zatímco lidé se základním vzděláním vykazovali v roce 1997 nezaměstnanost na úrovni 13 %, u vysokoškolsky vzdělaných lidí činila pouze 3 % [Večerník a Matějů 1998]. Ekonomické rozdíly mezi obyvateli s nízkým a vysokým vzděláním se prohlubovaly.

Lidé s různou úrovní vzdělání jistě procházeli i odlišnou ekonomickou zkušeností. Zaměříme se tedy na otázku, zda tato různost vysvětluje nějaké rozdíly ve vzdělání, které by se projevily v nestejné míře podpory hospodářských reforem. Tendence jsou v tomto směru zřejmé. Za prvé, spokojenost s reformami prudce poklesla na 35 % na počátku roku 1998, v porovnání s 52 % v roce 1996 a 60 % v roce 1992. Přístup k reformám se po roce 1989 diferencoval podle různé ekonomické zkušenosti občanů: lidé, kteří se ocitli v horší situaci, byli kritičtější než lidé, jejichž situace se zlepšila [Matějů 1995, Matějů a Řeháková 1996]. To se také projevilo při volbách v hlasování pro levicové či pravicové strany. To vše odpovídá předpokladům, podle kterých se rozdílná ekonomická zkušenost během postkomunistických reforem odráží v různé míře obav, nebo naopak podpory těchto reforem [Przeworski 1991, Staniszkis 1991].

Cíle studie

V naší analýze jsme se zaměřili na trendy v letech 1990-1998, tak jak respondenti sami vnímali svoji ekonomickou zkušenost, své obavy z probíhajících reforem či naopak jejich podporu. Budeme hledat hlavní efekty dosaženého vzdělání a sledovat jejich trendy, spolu s interakcemi vzdělání a reformního času. Cílem je tedy ukázat vzdělanostní rozdíly před kontrolou ostatními proměnnými a po této kontrole, a také zda a jak se tyto rozdíly mění v čase. Konkrétně tak budeme zkoumat vliv vzdělání na ekonomickou zkušenost, na obavy z reforem, a to nejprve před kontrolou charakteristikami dotázaných a potom po této kontrole, podobně pak i před kontrolou proměnnými vyjadřujícími obavy z důsledků reforem a po této kontrole. Charakteristiky dotázaných použité ke kontrole postojů jsou věk, pohlaví a rodinný stav, dále příjem domácnosti a vlastnictví živnostenského listu,

velikost bydliště a také složení domácnosti z hlediska poměru výdělečně činných a závislých osob.

Metody

Výběrový soubor

V naší analýze využíváme jedenácti výzkumů „Ekonomická očekávání a postoje“ provedených v devadesátých letech na reprezentativních souborech dospělé české populace v rozsahu 1100-1400 respondentů. Každý výzkum probíhal formou rozhovorů vedených školeným tazatelem v domácnostech respondentů. Soubory byly vybrány kvótním výběrem, a to podle znaků pohlaví, věku, vzdělání a velikosti místa bydliště. Výzkumy z let 1990-1992 zahrnují celé bývalé Československo, ještě v letech 1993-1994 byly provedeny i na Slovensku, od roku 1995 však už jen v České republice.

Počty respondentů zahrnutých do naší analýzy jsou o něco nižší oproti původním souborům, protože jsme vybrali jen ty dotázané, kteří poskytli všechny potřebné odpovědi. Odpovědi nechybějí u pohlaví, bydliště a živnostenského oprávnění, chybějí však v některých případech u věku, rodinného stavu, vzdělání a počtu ekonomicky aktivních osob v domácnosti. Ve starších výzkumech častěji postrádáme údaj o velikosti příjmu, a to v důsledku složitého záznamu, kdy respondenti měli uvést příjem z několika zdrojů. Respondenti vyloučení z analýzy udávali v průměru příjem 6 970 Kč, respondenti zahrnutí do analýzy 13 400 Kč – z analýzy byli tedy vyloučeni respondenti s nižším příjmem, což zároveň znamená i respondenty starší a s nižším vzděláním.

Indikátory

Protože celkový příjem domácnosti je zjevně velmi důležitá kategorie a měna prošla za uvedené období devalvací, celkový příjem domácnosti jsme upravili podle indexu spotřebitelských cen tak, abychom obdrželi příjem ve stálém kursu vztaženém k lednu 1994. Abychom mohli měřit možné změny v ekonomické zkušenosti a obavách respondentů, vytvořili jsme proměnnou nazvanou čas. Jelikož intervaly mezi jednotlivými průzkumy nejsou stejné, tuto proměnnou jsme vypočítali jako počet měsíců uplynulých od ledna 1990 (první měsíc po sametové revoluci) do měsíce, ve kterém se konal rozhovor. Abychom se vyhnuli nadměrné kolinearitě při konstrukci interakcí za použití této proměnné, centrovali jsme proměnnou čas tím způsobem, že jsme od každé její pozorované hodnoty odečetli průměrnou hodnotu [Draper a Smith 1998, Fox 1997].

Vzdělání má čtyři kategorie: 1. základní, 2. vyučení a střední odborné, 3. středoškolské s maturitou a 4. vysokoškolské. Tři dichotomické proměnné, pohlaví, velikost bydliště a rodinný stav, jsou kódovány pomocí metody efektového kódování [Hagenaars 1990], abychom snížili stupeň kolinearit. Muži a ženy jsou tedy kódováni jako +1 a -1, přičemž obyvatelé obcí s méně než 2000 obyvateli a s více než 2000 obyvateli jsou kódováni jako -1 a +1. Rodinný stav byl rovněž efektové kódován, kdy rozvedení a ovdovělí patří do jedné kategorie (-1) a sezdání po prvé a po několikáté do druhé (+1). Ekonomické zdroje domácností jsou navíc měřeny jako poměr ekonomicky aktivních k celkovému počtu osob v domácnosti; vyšší číslo tedy znamená vyšší poměr ekonomické aktivity. Všechny tyto indikátory byly obsaženy ve všech výzkumech. Oprávnění k soukromému podnikání se zjišťovalo v deseti z nich otázkou „Máte Vy nebo někdo jiný z Vaší domácnosti registraci k soukromému podnikání?“, na kterou respondent odpovídal „ano“ (2) nebo „ne“ (1).

Abychom postihli měnící se účinek vzdělání na respondentovu ekonomickou zkušenost a obavy z reforem, tuto proměnnou jsme vynásobili centrovanou proměnnou čas, čímž jsme získali interakci. Výsledkem je tedy ortogonální interakční člen, kde se objevují shodné počty pozorování kódované jako -1 a 1 u efektově kódovaných proměnných. Vycentrováním proměnné čas a použitím efektově kódovaných proměnných jsme podstatně omezili kolinearitu z přibližně 0,9 (jaká by byla v případě nevycentrování proměnné čas a použití dummy proměnných) na méně než 0,6. Výsledné korelační koeficienty se tak pohybují v rámci tolerance přípustné pro regresní analýzu [Fox 1997: 337-343].

Máme tedy k dispozici tři sady závisle proměnných: ekonomická zkušenost, obavy z reforem a jejich podpora. Naši analýzu začínáme zkoumáním faktorů ovlivňujících ekonomickou zkušenost, a to použitím indikátorů ekonomické zkušenosti (finanční obtíže a obavy z nezaměstnanosti). V posledních devíti průzkumech byla respondentům položena otázka „Jak vycházíte s příjmem, který máte v domácnosti?“ s variantami odpovědi 1. velmi obtížně, 2. obtížně, 3. spíše obtížně, 4. spíše snadno, 5. snadno, 6. velmi snadno. Tato proměnná vykazuje vysokou korelaci (0,70-0,85) s některými méně často vyžadovanými informacemi o nákupním chování – například zda si respondenti mohou dopřát dobré stravování, kvalitní ošacení, nebo zda byli v nedávné minulosti schopni ušetřit nějaké peníze. Odpovědi na výše uvedenou otázku tedy chápeme jako obecný ukazatel vlastního hodnocení ekonomických obtíží. Druhým indikátorem ekonomické zkušenosti je respondentovo vyjádření se k nezaměstnanosti – během týchž devíti výzkumů byla položena otázka „Byl(a) jste za poslední dva roky déle než dva měsíce nezaměstnaný?“ s variantami odpovědi kódovanými pro naši analýzu jako „ne“ (0) a „ano“ (1).

Ve všech jedenácti průzkumech byli respondenti tázáni na své obavy, konkrétně pak na jejich pocit ohrožení týkající se budoucího ekonomického vývoje a na strach z nezaměstnanosti. První z otázek zněla: „Díváte-li se do blízké budoucnosti, máte z ekonomického vývoje obavy, máte pocit nejistoty?“ s variantami odpovědi 1. určitě ano, 2. spíše ano, 3. spíše ne a 4. rozhodně ne. Druhá otázka zněla „Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?“ se stejnými variantami odpovědi.

Poslední závislou proměnnou je podpora vyjádřená ekonomickým a politickým reformám. V posledních šesti průzkumech byla respondentům položena otázka „Dáváte celkově přednost ekonomice 1. socialistické, jaká byla v naší zemi před rokem 1989, 2. sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku nebo 3. ekonomice volného trhu s minimálními zásahy státu?“ Respondentům byla v těchto výzkumech také položena otázka „Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?“ s variantami odpovědi 1. určitě ano, 2. spíše ano, 3. spíše ne a 4. rozhodně ne.

Nesouhlas s návratem vlády pevné ruky jistě není jedinou možností, jak měřit podporu politických reforem. Ve skutečnosti respondenti, kteří by podpořili vládu pevné ruky, mohou chtít jen sporádanější demokratickou vládu, nikoli však už návrat totalitního režimu. S tímto vědomím jsme použili i další indikátor. Respondenti byli ve všech výzkumech dotazováni na svoji politickou orientaci měřenou na pětibodové stupnici od „jasné levice“ (1) až po „jasnou pravici“ (5), kdy levice podporuje socialistické uspořádání a pravice podporuje kapitalismus a demokratické reformy.

Analýza

Jako první zkoumáme ty faktory, které ovlivňují trendy v ekonomické zkušenosti české populace ve zkoumaném období. Ve druhé části se pak zabýváme otázkou, jak vzdělání a

tyto zkušenosti ovlivňují obavy respondentů z reformem. Nakonec zkoumáme, jak dosažené vzdělání, ekonomická zkušenost a obavy respondentů ovlivňují jejich podporu ekonomických a politických reformem.

I přes změny v hodnotách sledovaných proměnných mezi jednotlivými výzkumy (pozorováními) se obecně neprojevuje žádný zřetelný vzorec postupu těchto změn, přičemž naše analýza zahrnuje pouze odhad lineárního trendu v čase. Tento lineární trend sleduje obecný směr změn, kdy interakce vzdělání s časem je použita v regresi pro určení toho, zda některé kategorie vzdělání předbíhají nebo zaostávají za lineárním trendem více než kategorie jiné. Jak bylo uvedeno výše, s ohledem na změny mezi pozorováními zahrnuje naše analýza kovariát nazvaný čas. Navíc interpretujeme regresní vztahy, které vysvětlují alespoň jedno procento variance u závislých proměnných, tak abychom upozornili na významné hodnoty.

Výsledky

Průměry a proporce použitých proměnných jsou uvedeny v tabulce 1. Respondenti se základním vzděláním mají významně vyšší průměrný věk než respondenti se vzděláním odborným, středním a vysokoškolským. Roční příjem domácnosti ve stálých korunách je významně vyšší u vzdělaných respondentů, přičemž vysokoškolsky vzdělaní udávali nejvyšší příjem. Úroveň vzdělání se rovněž pozitivně projevuje u respondentů vlastních živnostenský list, kdy vysokoškolsky vzdělaných osob je 32 % registrovaných a pouze 13 % se základním vzděláním. Základní vzdělání má více žen (61 %) než mužů, muži mají většinu mezi vysokoškolsky vzdělanými (59 %). Respondenti s vyšším stupněm vzdělání žijí častěji v manželství (konkrétně 79 % vysokoškolsky vzdělaných, na rozdíl od 57 % respondentů se základním vzděláním). Respondenti se základním vzděláním uvádějí vyšší podíl ekonomicky aktivních (EA) členů v domácnosti.

Tabulka 1. Rozdíly ve vzdělání u použitých proměnných

Nezávislá proměnná	N	Základní	Střední odborné	Střední s maturitou	Vysokoškolské	P*
Věk (střední hodnota)	12 914	41,4	36,5	33,3	36,0	< 0,000
Příjem (x 10 000 korun)	10 515	1,18	1,61	1,84	2,03	< 0,000
Živnostenský list	10 664	13,3 %	25,5 %	30,4 %	31,8 %	< 0,000
Pohlaví:						
Muž	12 929	39,2 %	54,5 %	42,5 %	58,8 %	< 0,000
Žena	12 929	60,8 %	45,5 %	57,5 %	41,2 %	< 0,000
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	11 803	56,8 %	72,8 %	70,9 %	78,6 %	< 0,000
Poměr EA členů na domácnost	12 880	0,85	0,77	0,74	0,73	< 0,000
Snadné zvládnání domácnosti	11 794	2,70	2,99	3,17	3,53	< 0,000
Byl/a nezaměstnan/a	9 370	9,7 %	7,2 %	7,0 %	4,4 %	< 0,000
Pocit jistoty	12 912	2,09	2,25	2,39	2,57	< 0,000
Nemá strach z nezaměstnanosti	10 063	2,34	2,57	2,72	3,01	< 0,000
Preferovaná forma ekonomiky:						
Socialistická	8 435	76,9 %	67,0 %	58,0 %	50,6 %	< 0,000
Volný trh	8 435	23,1 %	33,0 %	42,0 %	49,4 %	< 0,000
Nesouhlas s „vládou pevné ruky“	8 120	2,16	2,36	2,60	2,84	< 0,000
Politická orientace	8 435	2,05	2,25	2,39	2,47	< 0,000

*) Založená na dvoustranném t testu pro spojitě proměnné a Pearsonovu testu χ^2 pro kategorizované proměnné.

Má stupeň dosaženého vzdělání respondentů souvislost s jejich ekonomickými zkušenostmi, obavami z reformy či jejich podporou? Vzdělanější uvádějí snazší vycházení s příjmy domácnosti, nižší zkušenost s nezaměstnaností v minulosti, menší obavy do budoucnosti. Respondenti se základním vzděláním dávají spíše přednost socialistické ekonomice (77 %), zatímco vysokoškolsky vzdělaní ze všech nejvíce preferují volný trh (49 %). Respondenti se základním vzděláním nejméně oponují politickému řešení „pevné ruky“, na rozdíl od výše vzdělaných respondentů, kteří častěji vyjadřují pravicovou politickou orientaci. Korelační matice použitých proměnných je uvedena v příloze.

Ekonomická zkušenost

Zůstává korelace mezi vzděláním a ekonomickou zkušeností stejná i po kontrole demografickými charakteristikami dotázaných? Zesiluje se nebo oslabuje se během sledovaného období? V odpovědi na tyto otázky za prvé zjišťujeme, že respondenti s vyšším příjmem domácnosti (0,208), živnostenským listem (0,119) a větším počtem ekonomicky aktivních členů (0,103) lépe vycházejí s příjmy domácnosti (Tabulka 2). Po kontrole demografickými charakteristikami je vzdělání stále pozitivně spojeno se snazším hospodařením domácnosti a se zanedbatelnými ekonomickými potížemi (0,159). Proměnná čas ukazuje, že snadnost hospodaření domácnosti v čase klesá (-0,084), přičemž významný interakční člen vzdělání * čas upozorňuje, že vzdělání a méně vzdělání se od sebe vzdalují (0,094), neboť méně vzdělání hospodaří se stále většími obtížemi. Tyto dva vztahy však nenabývají významných statistických hodnot.

Tabulka 2. Regresní výsledky měření ekonomické zkušenosti

Nezávislá proměnná	Snadné zvládnání domácnosti [†]	Byl/a nezaměstnán/a ^{††}
Věk (střední hodnota)	0,009	-0,455 ^{***}
Příjem (x 10 000 korun)	0,208 ^{***}	— ^a
Živnostenský list	0,119 ^{***}	-0,079
Pohlaví	0,063 ^{***}	-0,059
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	0,017	-0,110 ^{**}
Poměr EA členů na domácnost	0,103 ^{***}	0,134
Bydliště	0,011	0,055
Čas	-0,084 ^{**}	0,011 ^{**}
Vzdělání	0,159 ^{**}	-0,140 ^{**}
Vzdělání * Čas	0,094 ^{***}	-0,005 ^{**}
Konstanta	1,610 ^{***}	-1,217
R ² (adjustovaný)	0,128	0,019

) p < 0,05

**) p < 0,01

***) p < 0,005

†) Standardizované koeficienty.

††) Logistická regrese: pseudo R² = modelový χ^2 / -2 log věrohodnosti. Plně standardizované koeficienty [viz Long 1997: 70-71].

a) Nezahrnuto do rovnice.

Pro regresi nezaměstnanosti jsme použili stejné proměnné kromě příjmu, protože rodinný příjem spíše ze zaměstnanosti vyplývá, než by byl její příčinou. Výsledky této logistické regrese (tabulka 2) naznačují, že méně vzdělání respondenti zažili častěji nezaměstnanost (-0,140). Proměnná čas naznačuje, že zkušenost s nezaměstnaností se postupně v sledované době zvyšuje (0,011), přičemž interakce vzdělání * čas (-0,005) naznačuje, že

vzdělanostní rozdíly se v případě zkušenosti s nezaměstnaností postupem doby zvětšují. Ani tyto dva vztahy však nenabývají významných hodnot. Věk a rodinný stav jsou při kontrolách asociovány se zkušeností s nezaměstnaností, kdy mladší a svobodní respondenti vykazují vyšší nezaměstnanost (-0,455 a -0,110). I po kontrolách jsou vzdělání respondenti méně často nezaměstnaní a lépe vycházejí s příjmy svých domácností.

Obavy z reformem

Jak ukazuje tabulka 3, vzdělání respondenti spojují s reformami méně obav, což platí před i po kontrole výsledků dalšími charakteristikami dotázaných (0,152 a 0,092). První sloupce pod „cítí se jistě“ a „nemá obavy z nezaměstnanosti“ jsou výsledky rovnic po zahrnutí demografických kategorií, avšak ještě bez proměnných ekonomické zkušenosti (finanční obtíže domácnosti a nezaměstnanost), přičemž další sloupce již tyto proměnné zahrnují. Vztah mezi vzděláním a pocitem jistoty nabývá významných hodnot pouze před kontrolou. Absence finančních obtíží pozitivně souvisí s pocitem jistoty (0,355), avšak zkušenost s nezaměstnaností s absencí obav z reformem nesouvisí (-0,009). Proměnná času naznačuje pokles pocitu jistoty (-0,123) a nevýznamná interakce vzdělání * čas upozorňuje, že vzdělanostní rozdíly, pokud jde o pocit jistoty, byly během sledovaného období (-0,016). Kromě toho jistěji se cítí respondenti mladší, s vyšším příjmem, muži a svobodní – tyto souvislosti však po kontrolách již nenabývají skutečně významných hodnot.

Tabulka 3. Regresní výsledky měření obav z reformem†

Nezávislá proměnná	Cítí se jistě		Nemá strach z nezaměstnanosti	
Věk (střední hodnota)	-0,064***	-0,073***	0,047***	0,195***
Příjem (x 10 000 korun)	0,119***	0,062***	0,108***	0,038**
Živnostenský list	0,090***	0,053***	0,147***	0,092***
Pohlaví	0,070***	0,048***	0,070***	0,032**
Rodinný stav (žentatý/vdaná)	-0,020*	-0,022*	-0,010	-0,067***
Poměr EA členů na domácnost	0,042***	0,010	0,008	0,022
Bydliště	-0,004	-0,007	0,018	0,011
Čas	-0,148***	-0,123***	-0,192***	-0,035
Vzdělání	0,152***	0,092***	0,130***	0,094***
Vzdělání * Čas	0,021	-0,016	0,089**	-0,036
Snadné zvládání domácnosti	– ^a	0,355***	– ^a	0,264***
Byl/a nezaměstnan/a	– ^a	-0,009	– ^a	-0,087***
R ² (adjustovaný)	0,051	0,203	0,066	0,154

*) $p < 0,05$

**) $p < 0,01$

***) $p < 0,005$

†) Standardizované koeficienty.

a) Nezahrnuto do rovnice.

Výsledky analýzy obav z nezaměstnanosti jsou podobné jako v případě pocitu jistoty. Vzdělání respondenti se nezaměstnaností příliš neobávají (0,130 a 0,094), a to před i po kontrole výsledků – významných hodnot však dosahují výsledky pouze před kontrolou. Tento rozdíl se během sledovaného období nemění, jak upozorňuje nevýznamná interakce vzdělání * čas (-0,036). Minulá osobní zkušenost s nezaměstnaností zvyšuje obavy respondentů z nezaměstnanosti v budoucnu (-0,087), což je významné pouze statisticky, přičemž snadné zvládání domácnosti rovněž významně souvisí s malými obavami z ne-

zaměstnanosti (0,264). Vliv věku, výše příjmu, pohlaví a rodinného stavu na obavy z nezaměstnanosti je statisticky významný, kdy respondenti starší, s vyššími příjmy, muži a svobodní uvádějí obavy menší. Očištěný vztah mezi věkem a uvedenými obavami nabývá rovněž významných hodnot. Také majitelé živnostenských listů mají menší obavy z nezaměstnanosti.

Podpora reformem

Další analýza je zaměřena na stupeň podpory reformem, které byly jak ekonomického, tak politického rázu. Vysvětluje dosažené vzdělání míru jejich podpory? V tabulce 4 uvádíme výsledky multinomické logistické regrese [Amemiya 1985, Fox 1997, Greene 1997, Long 1997]. Analyzovány jsou souvislosti preferovaného typu ekonomiky s demografickými proměnnými, ekonomickou zkušeností a ekonomickými obavami. Multinomická logistická regrese proměnné s počtem kategorií k zahrnuje $k-1$ rovnic, kdy je každá z voleb porovnávána se všemi ostatními. V naší analýze porovnáváme odpovědi „socialistická ekonomika“ a „volný trh“ s odpovědi „sociálně tržní ekonomika“. Sloupce 1 a 2 v tabulce 4 jsou výsledky bez proměnných ekonomická zkušenost a obavy z reformem, přičemž výsledky ve sloupcích 3 a 4 již tyto proměnné zahrnují. Na rozdíl od logitových koeficientů v tabulce 2 multinomické koeficienty nemohou být standardizovány. Proto musíme být opatrní při porovnávání koeficientů v rámci rovnic a mezi nimi.

Tabulka 4. Výsledky logistické regrese podpory ekonomické reformy

Nezávislá proměnná	Preferovaná forma ekonomiky			
	Socialistická	Volný trh	Socialistická	Volný trh
Věk (střední hodnota)	-0,718***	-0,216***	0,434***	-0,207***
Příjem (x 10 000 korun)	0,387***	0,118***	-0,109	0,018
Živnostenský list	-0,354***	0,636***	-0,493**	0,501***
Pohlaví	-0,546	0,198***	-0,010	0,147***
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	-0,042	-0,074**	-0,025	-0,079**
Poměr EA členů na domácnost	0,023	0,112	-0,150	-0,110
Bydliště	-0,335***	-0,001	-0,109*	0,008
Čas	-0,129*	-0,017***	0,002	-0,014***
Vzdělání	0,010***	0,260***	-0,703***	0,133**
Vzdělání * Čas	0,004	0,000	0,004	0,000
Snadné zvládnutí domácnosti	— ^a	— ^a	-0,366***	0,198***
Byl/a nezaměstnan/a	— ^a	— ^a	0,028	0,062
Cítí se jistě	— ^a	— ^a	-0,600***	0,678***
Nemá strach z nezaměstnanosti	— ^a	— ^a	-0,027	0,169***
Konstanta	0,325**	0,154***	0,903*	-30,25***
R ² (Cox a Snell)	0,164		0,259	

*) $p < 0,05$

**) $p < 0,01$

***) $p < 0,005$

†) Multinomická logistická regrese se „sociálně tržním“ jako srovnávací kategorií:
pseudo $R^2 = \text{modelový } \chi^2 / -2 \log \text{ věrohodnosti}$.

a) Nezahrnuto do rovnice.

Jak naznačují výsledky ve sloupcích 3 a 4 tabulky 4, vzdělání respondenti méně často volí socialismus a preferují volný trh před sociálně tržní ekonomikou (-0,703 a 0,133).

Nevýznamná interakce vzdělání * čas naznačuje, že vzdělání a méně vzdělání ve sledovaném období své preference neměnili. Proměnná času ukazuje, že volba volného trhu se v průběhu času stává méně populární (-0,014), avšak volba socialistické ekonomiky se v čase nemění (0,002). Dobrá finanční situace domácnosti souvisí negativně s volbou socialistické alternativy, avšak pozitivně s volbou volného trhu (-0,366 a 0,198). Podle očekávání pocit jistoty v souvislosti s reformami negativně souvisí se socialistickou volbou (-0,066) a pozitivně s volbou volného trhu (0,678). Malé obavy z nezaměstnanosti jsou pozitivně vztaheny k alternativě volného trhu (0,169). Z demografických údajů souvisí věk a bydliště s volbou socialismu, kdy respondenti starší a venkovští by dali přednost socialismu před sociálně tržní ekonomikou (0,434 a -0,109). Oproti tomu respondenti mladší, muži a majitelé živnostenského listu dávají přednost volnému trhu (-0,207, 0,147 a 0,501), stejně jako respondenti svobodní (-0,079). Pouze poslední vztah nenabývá podstatně významných hodnot.

Nakonec zkoumáme podporu politických reforem, nesouhlas s návratem vlády „pevné ruky“ a pravicovou politickou orientaci. Ve střední a východní Evropě je pevná ruka symbolem podpory autoritářských režimů, které zde panovaly před rokem 1989. V tabulce 5 jsou uvedeny výsledky regresní analýzy tohoto indikátoru podle metody nejmenších čtverců a sebezaražení respondenta na pravolevém politickém spektru orientace ve vztahu ke vzdělání, demografickým proměnným, ekonomické zkušenosti a obavám z reforem. Zatímco výsledky v prvním sloupci nezahrnují ekonomickou zkušenost a obavy, výsledky ve sloupci druhém je zahrnují.

Tabulka 5. Regresní výsledky podpory politické reformy

Nezávislá proměnná	Nesouhlasí s vládou		Politická orientace [†]	
	pevné ruky [†]			
Věk (střední hodnota)	-0,016	-0,025	-0,144***	-0,126***
Příjem (x 10 000 korun)	0,030*	-0,005	0,107**	0,034**
Živnostenský list	0,039**	0,013	0,113***	0,077***
Pohlaví	0,023*	-0,001	0,032	0,006
Rodinný stav (ženatý/vdaná)	-0,001	0,004	-0,052*	-0,040***
Poměr EA členů na domácnost	-0,020	-0,040**	0,002***	-0,025*
Bydliště	0,007	0,001	0,022***	0,020*
Čas	0,021	0,086**	-0,153***	-0,086*
Vzdělání	0,194***	0,149***	0,107***	0,041**
Vzdělání * Čas	-0,020	-0,044	0,100**	0,076**
Snadné zvládnutí domácnosti	— ^a	0,049***	— ^a	0,109***
Byl/a nezaměstnan/a	— ^a	-0,011	— ^a	-0,003
Cítí se jistě	— ^a	0,216***	— ^a	0,304***
Nemá strach z nezaměstnanosti	— ^a	0,061***	— ^a	0,048***
R ² (adjustovaný)	0,047	0,113	0,101	0,216

*) p < 0,05

**) p < 0,01

***) p < 0,005

†) Standardizované koeficienty.

a) Nezahrnuto do rovnice.

Jak ukazují výsledky ve druhém sloupci tabulky 5, ekonomické problémy posilují souhlas s vládou pevné ruky, jak napovídá statisticky významný koeficient pro snadné zvládnutí

domácnosti (0,049). Naopak pocit jistoty a malé obavy z nezaměstnanosti jsou spojeny s odmítáním vlády pevné ruky (0,261 a 0,061). První vztah nabývá rovněž významných hodnot. Celkově s vládou pevné ruky nesouhlasí spíše vzdělaní respondenti (0,149). Ačkoliv ekonomická zkušenost a obavy z reformy snižují vliv vzdělání na nesouhlas s vládou pevné ruky, účinek vzdělání zůstává i tak významný. Nesouhlas s vládou pevné ruky po sledovanou dobu roste, jak indikuje statisticky významná proměnná času (0,086), avšak rozdíl mezi vzdělanými a méně vzdělanými se v tomto ohledu nemění (-0,044). Ani jeden z uvedených vztahů nenabývá podstatně významných hodnot. Podle demografických proměnných respondenti z domácností s menším počtem ekonomicky aktivních členů nesouhlasí s návratem vlády pevné ruky (-0,040), tento vztah je však pouze statisticky významný.

Výsledky týkající se politické orientace jsou podobné jako u nesouhlasu s návratem vlády pevné ruky. Vzdělaní respondenti statisticky významně častěji uváděli pravicovou politickou orientaci (0,041). Navíc se rozdíl pravice/levice ve sledovaném období zvětšoval (0,076), a to na rozdíl od podpory vlády pevné ruky. Obliba pravicové orientace se přitom s postupem času snižovala (-0,086). Tyto vztahy však nedosahují statisticky významných hodnot. Podle očekávání kromě nezaměstnanosti s politickou orientací souvisí také ekonomická zkušenost, obavy z reformy a snadné zvládnání domácnosti; pocit jistoty a malé obavy z nezaměstnanosti souvisí s pravicovou politickou orientací (0,109, 0,304 a 0,048). Tuto orientaci vyjadřují respondenti mladí, s vysokými příjmy, podnikatelé, svobodní, městští a pocházející z domácností s menším počtem ekonomicky aktivních členů (tabulka 5). Významných hodnot po kontrolách nabývá pouze vztah mezi věkem a politickou orientací.

Diskuse

Vzdělaným obyvatelům českých zemí se za komunistického režimu příliš nedařilo, po „sametové revoluci“ se však jejich postavení výrazně zlepšilo. Mají vyšší pravděpodobnost udržení zaměstnání či jeho změny k lepšímu, jejich platy převyšují celostátní průměr (ovšem kromě státních zaměstnanců ve školství a zdravotnictví). Z tohoto hlediska jsme provedli vývojovou analýzu zaměřenou na vztah mezi vzdělaností, ekonomickou zkušeností a postojem k reformám. Zjistili jsme, že vzdělání skutečně s ekonomickou zkušeností souvisí. Vzdělaní respondenti uváděli snazší zvládnání finančních problémů domácnosti a menší nezaměstnanost v minulosti. Navíc uvedené ekonomické výhody vzdělaných respondentů ve sledovaném období narůstaly, jak ukazuje interakční člen vzdělání * čas, i když nedosahuje podstatně významných hodnot.

Stejně ekonomické zkušenosti rovněž souvisely s obavami z reformy. Malé finanční obtíže a minulá zkušenost s nezaměstnaností souvisely podle očekávání s obavami z nezaměstnanosti, přičemž snadné zvládnání domácnosti souviselo i s pocitem jistoty v období reformy. Finanční situace domácnosti a obavy z reformy vytvářejí velmi silný vztah. Ovšem vzdělání vykazuje statisticky významný vztah s obavami z reformy i po kontrolách s těmito a dalšími proměnnými. Vzdělaní respondenti se obávali reformy méně, důvodem toho však nebyla jen jejich ekonomická zkušenost po roce 1989 a demografické rysy. Pocit jistoty v reformních změnách může být dán rovněž sociálním a ekonomickým vývojem. Vzdělaní lidé už nejsou pod tlakem státu, který dříve vyzvedával dělníky. Dnes se již mohou svobodně vyjadřovat, „žít v pravdě“ na veřejnosti i doma, jejich diplom je nyní považován za nástroj úspěchu. Tyto změny mohou tedy napomoci

objasnit jejich menší obavy z reformem nádavkem k ekonomickému vzestupu. Vliv vzdělání pocit jistoty a obavy z nezaměstnanosti se ve sledovaném období neměnil.

Vzdělání respondenti také více podporovali ekonomické reformy. Vzdělanější lidé více upřednostňují volný trh a odmítají socialistickou ekonomiku. Ani vliv vzdělání na postoj k reformám nevyplynul pouze z ekonomické zkušenosti a obav, tak jak byly ve výzkumech sledovány. Přejít k tržní ekonomice je u vzdělaných pracovníků spojen se zaměstnáním v jádrové, a tedy kvalitní části pracovního trhu, se zvýšením statusu a osobní svobodou, což může rovněž vysvětlovat jejich preferenci ekonomiky volného trhu. Preference tržní ekonomiky v průběhu sledovaného období poklesly, avšak pouze ve prospěch sociálně tržní alternativy, nikoli socialistické ekonomiky, jak ukazuje proměnná čas. Vztah mezi vzděláním a uvedenými preferencemi přitom zůstal stabilní.

Ekonomická zkušenost rovněž souvisí s výběrem mezi socialistickou či tržní ekonomikou. Lidé bez finančních potíží dávají jednoznačně přednost volnému trhu a odmítají socialismus. Zajímavé je, že zkušenost s nezaměstnaností neměla na tento výběr žádný vliv. Lidé byli varováni, že transformace může přinést růst nezaměstnanosti, nicméně její míra zůstala až do roku 1997 nízká. Navíc mladí a svobodní respondenti uváděli větší zkušenost s nezaměstnaností než lidé starší, v jejich případě se však mohlo jednat o zkušenost dočasnou a dobrovolnou, která má jen malý vliv na postoj k ekonomickým reformám. Malé obavy z nezaměstnanosti a pocit jistoty v souvislosti s reformami souvisely také s podporou volného trhu, pocit jistoty pak i s odmítnutím socialistické ekonomiky. Spolu se vzděláním měly na podporu reform vliv také ekonomická zkušenost a obavy.

Ekonomická zkušenost a obavy z reformem souvisely rovněž s podporou politických reformem. Absentující finanční obtíže domácnosti, pocit jistoty v souvislosti s reformami a malé obavy z nezaměstnanosti predikovaly odmítnutí vlády pevné ruky. Avšak také vzdělání mělo významný vliv na podporu politických reformem, konkrétně na nesouhlas s vládou pevné ruky. Vzdělanostní rozdíly zůstaly přitom ve sledovaném období stabilní. Podobné výsledky jsme získali u pravicové orientace, s níž souvisela podpora vyjadřovaná reformám. Vzdělanější lidé se přikláněli spíše k pravici, přičemž středně a méně vzdělání v průběhu času svoji orientaci měnili. Všechny tyto výsledky byly statisticky významné, i když nikoliv výrazně.

Celkově naše výsledky odpovídaly předpokladu, že ekonomická zkušenost ovlivňuje postoj k postkomunistickým reformám [Przeworski 1991, Staniszkis 1991]. Podobně však postoj k reformám ovlivnilo také vzdělání. Uvedené zjištění potvrzuje, že bylo správné do analýzy zařadit i proměnnou vzdělání, která může navíc indikovat mimoekonomické faktory (například větší osobní svobodu a zvýšení statusu), stejně jako dodatečné ekonomická hlediska (lepší pozice na novém duálním trhu práce), které by pomohly vysvětlit podporu postkomunistických reformem.

Z angličtiny přeložila Zuzana Gabajová

JOSEPH HRABÁ je profesorem sociologie na státní univerzitě v lowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují transformaci, její vliv na zdraví a etnické postoje v různých částech světa. Aktuálně publikuje v amerických, britských, českých a ruských časopisech.

REHAN MULLICK je výzkumným pracovníkem na státní univerzitě v lowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují vzájemné vztahy mezi globalizací, socioekonomickým vývojem a etnickými konflikty. Jeho současný výzkum se soustřeďuje na sociální souvislosti globalizace a ekonomické transformace v České republice, na Ukrajině a v rozvíjejících se zemích obecně.

JIŘÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se ekonomickou sociologií. V poslední době publikoval knihu *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a postoje v České republice (1998)* a pod jeho editorstvím vyšla *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998 (1998)*.

ALLAN MCCUTCHEON je profesorem sociologie na univerzitě státu Nebraska v Lincolnu.

Literatura

- Amemiya, Takeshi 1985. *Advanced Econometrics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Draper, Norman, Harry Smith 1998. *Applied Regression Analysis, Third Edition*. New York: John Wiley and Sons.
- Fox, John 1997. *Applied Regression Analysis, Linear Models, and Related Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Greene, William H. 1997. *Econometric Analysis, Third Edition*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Hagenaars, Jacques A. 1990. *Categorical Longitudinal Data*. Newbury Park, CA: Sage.
- Hanley, E., P. Matějů, K. Vlachová, J. Krejčí 1996. „The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe.“ *Working Papers* 96:3. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Hraba, Joseph, Frederick O. Lorenz, Zdeňka Pechačová, Qiang Liu 1998. „Education and Health in the Czech Republic.“ *Journal of Health and Social Behavior* 39: 295-316.
- Hraba, Joseph, Allan L. McCutcheon, Jiří Večerník 1999. „Rural and Urban Differences in Economic Experience, Anxiety and Support for the Post-Communist Reforms in the Czech Republic.“ *Rural Sociology* 64: 439-463.
- Hraba, Joseph, Zdeňka Pechačová, Frederick O. Lorenz 1999. *Deset roků po 10 letech, 1989-1999*. Praha: Academia.
- Long, J. Scott 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables: Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Matějů, Petr 1995. „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ *International Review of Comparative Public Policy* 7: 13-40.
- Matějů, Petr, Nelson Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead after the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková 1996. „Education as a Strategy for Life Success in the Post-Communist Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *Comparative Education Review* 40: 158-176.
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press.
- Sayer, Derek 1998. *The Coasts of Bohemia*. Princeton: Princeton University Press.
- Staniszki, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press.
- Szelényi, Ivan 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Tucker, Aviezer, Jana Balharová, Ivo Losman, Jan Němec, Jan Němeček, David Ondračka, Zdeňk Polák, Roman Skyva, Martina Výrková, Markéta Zídková 1996-97. „Czech transition: Politics before economics.“ Unpublished Manuscript. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Večerník, Jiří 1992. „The Labor Market in Czechoslovakia: Changing Attitudes of the Population.“ *Czechoslovak Sociological Review, Special Issue*: 61-78.
- Večerník, Jiří, Petr Matějů 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.

Příloha

Korelační matice

	1	2	3	4	5	6
1 Věk		-0,170 0,000	-0,174 0,000	0,011 0,199	0,051 0,000	0,402 0,000
	N 12 939	10 514	10 668	12 934	11 808	12 885
2 Příjem domácnosti (x 10 000 korun)			0,256 0,000	0,061 0,000	0,157 0,000	-0,195 0,000
	N 10 514	10 533	9 379	10 531	10 509	10 490
3 Živnostenský list		0,256 0,000		0,031 0,002	0,082 0,000	-0,167 0,000
	N 10 668	9 379	10 684	10 681	10 661	10 638
4 Pohlaví		0,061 0,199	0,031 0,002		0,061 0,000	0,043 0,000
	N 12 934	10 531	10 681	12 956	11 825	12 902
5 Rodinný stav (ženatý/vdaná)		0,157 0,000	0,082 0,000	0,061 0,000		-0,269 0,000
	N 11 808	10 509	10 661	11 825	11 828	11 778
6 Poměr EA členů na domácnost		-0,195 0,000	-0,167 0,000	0,043 0,000	-0,269 0,000	
	N 12 885	10 490	10 638	12 902	11 778	12 907
7 Snadné zvládnutí domácnosti		0,244 0,022	0,177 0,000	0,090 0,000	0,058 0,000	0,024 0,009
	N 11 799	10 507	10 653	11 816	11 793	11 772
8 Byl/a nezaměstnaná/a		-0,047 0,000	-0,012 0,257	-0,019 0,072	-0,075 0,000	0,001 0,913
	N 9 370	9 251	8 304	9 384	9 366	9 341
9 Cítí se jistě		0,155 0,000	0,141 0,000	0,099 0,000	0,014 0,117	-0,011 0,225
	N 12 917	10 516	10 667	12 934	11 811	12 885
10 Má strach z nezaměstnanosti?		0,145 0,248	0,185 0,000	0,090 0,000	0,045 0,000	-0,012 0,228
	N 10 062	9 915	9 006	10 076	10 055	10 032
11 Preferovaná forma ekonomiky		-0,150 0,000	-0,185 0,000	-0,100 0,000	-0,011 0,291	0,061 0,000
	N 8 435	8 288	8 372	8 443	8 423	8 399
12 Nesouhlasí s vládou pevné ruky		0,082 0,000	0,081 0,000	0,036 0,001	0,036 0,001	-0,073 0,000
	N 8 121	8 009	8 075	8 130	8 114	8 115

Korelační matice (pokračování)

	7	8	9	10	11	12
1 Věk	-0,021 0,022	-0,111 0,000	-0,091 0,000	0,012 0,248	0,167 0,000	-0,070 0,000
N	11 799	9 370	12 917	10 062	8 435	8 121
2 Příjem domácnosti (x 10 000 korun)	0,244 0,000	-0,047 0,000	0,155 0,000	0,145 0,000	-0,150 0,000	0,082 0,000
N	10 507	9 251	10 516	9 915	8 288	8 009
3 Živnostenský list	0,177 0,000	-0,012 0,257	0,141 0,000	0,185 0,000	-0,185 0,000	0,081 0,000
N	10 653	8 304	10 667	9 006	8 372	8 075
4 Pohlaví	0,090 0,000	-0,019 0,072	0,099 0,000	0,090 0,000	-0,100 0,000	0,036 0,001
N	11 816	9 384	12 934	10 076	8 443	8 130
5 Rodinný stav (ženatý/vdaná)	0,058 0,000	-0,075 0,000	0,014 0,117	0,045 0,000	-0,011 0,291	0,036 0,001
N	11 793	9 366	11 811	10 055	8 423	8 114
6 Poměr EA členů na domácnost	0,024 0,009	0,001 0,913	-0,011 0,225	-0,012 0,228	0,061 0,000	-0,073 0,000
N	11 772	9 341	12 885	10 032	8 399	8 115
7 Snadné zvládnutí domácnosti		-0,106 0,000	0,391 0,000	0,303 0,000	-0,272 0,000	0,190 0,000
N	11 819	9 360	11 801	10 052	8 421	8 121
8 Byl/a nezaměstnaná/a	-0,106 0,000		-0,053 0,000	-0,162 0,000	0,030 0,010	-0,037 0,002
N	9 360	9 387	9 376	9 069	7 247	7 012
9 Cítí se jistě	0,391 0,000	-0,053 0,000		0,308 0,000	-0,384 0,000	0,283 0,000
N	11 801	9 376	12 939	10 064	8 431	8 122
10 Má strach z nezaměstnanosti?	0,303 0,000	-0,162 0,000	0,308 0,000		-0,235 0,000	0,150 0,000
N	10 052	9 069	10 064	10 079	7 966	7 760
11 Preferovaná forma ekonomiky	-0,272 0,000	0,030 0,010	-0,384 0,000	-0,235 0,000		-0,240 0,000
N	8 421	7 247	8 431	7 966	8 445	6 980
12 Nesouhlasí s vládou pevné ruky	0,190 0,000	-0,037 0,002	0,283 0,000	0,150 0,000	-0,240 0,000	
N	8 121	7 012	8 122	7 760	6 980	8 133